

*****

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

*****

УДК 340.11:316

В. М. Пальченковадоктор юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

ОГЛЯД ЗАРУБІЖНИХ КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Стаття присвячена характеристиці стану дослідження поняття "соціальний контроль" зарубіжними науковцями другої половини XIX – початку XXI ст.

Ключові слова: влада, девіантність, порядок, самоорганізація, соціальний контроль, соціологічна школа, стабільність, суспільство, теорія (концепція).

Для визначення сукупності засобів і прийомів, за допомогою яких суспільство гарантує, що поведінка його членів, окремих суб'єктів управління, соціальних груп буде здійснюватися відповідно до встановлених норм і цінностей, у літературі використовують термін "соціальний контроль". У цілому соціальний контроль є однією з найважливіших функцій державного управління, яка дає змогу не лише виявити, а й запобігти відхиленням, помилкам та недолікам, що виникають у соціальній організації суспільства; допомагає шукати нові резерви й можливості для розвитку, стабільності та порядку. Розвиток теорії соціального контролю в правознавстві пов'язаний із конвергенцією підходів і комплексним, а головне – емпірично обґрунтованим розумінням соціального контролю.

Представниками правової науки напрацьовані різноманітні підходи до визначення поняття соціального контролю та його ролі. Розвиваючи теоретичні уявлення про правові й інституціональні основи соціального контролю, вважаємо за необхідне провести огляд зарубіжних концепцій соціального контролю. Одержані результати можна використати для визначення закономірностей забезпечення соціально-правового контролю над поведінкою людей, а також встановлення дієвого контролю над державною владою.

Поняття "соціальний контроль" уперше використав у другій половині XIX ст. Г. Тард (засновник біхевіористично-психологічної парадигми соціального порядку). Соціальний контроль він досліджував із суб'єктивістських позицій, акцент робив на індивідуально-психологічній стороні суспільного явища, на символічних аспектах соціальної взаємодії. Згідно з поглядами Г. Тарда, ключова роль у політичній соці-

лізації особистості належить соціальному контролю, який виконує спеціальні функції з розвитку загальносоціальних норм у суспільстві, які, своєю чергою, і створюють підґрунтя влади.

Найбільший розвиток положення теорії Г. Тарда набули в Чиказькій соціологічній школі. Пізніше такі дослідники, як Е. Берджесс, Г. Блумер, Дж. Вінсент, Л. Вірт, Ф. Гіддінгс, І. Еллууд, Ч. Кулі, У. Огборн, Р. Парк, Е. Росс, У. Самнер, А. Смолл, У. Томас, Л. Уорд, Ч. Хендерсон, розробляючи широкий спектр галузей соціологічного знання, незмінно підкреслювали фундаментальне значення концепції соціального контролю Г. Тарда. Так, А. Смолл, формулюючи теорію соціального конфлікту, вважав, що врегулювання й уникнення конфліктів можливі, якщо вони проходять під авторитетним контролем держави, яка виносить третейське рішення щодо групових антагонізмів. Дж. Вінсент, А. Смолл, У. Томас, Ч. Хендерсон утвердили лібералізм як основну соціально-філософську доктрину соціологічної школи. Вони розуміють лібералізм як ідеологічний орієнтир, заснований на вірі в значення свободи й добробуту індивіда, а також на вірі в можливість соціального поступу й покращення якості життя завдяки змінам, інноваціям і контролю в соціальній організації суспільства. Р. Парк розуміє соціальний контроль як засіб, що забезпечує певне співвідношення між соціальними силами й людською природою. Е. Берджесс розглядав соціальний контроль у контексті соціальних патологій у міському середовищі, соціалізації особистості, сім'ї й громади. У. Огборн у теорії соціальних змін виводить соціальний контроль на місцевий та загальнонаціональний рівень. У свою чергу, Л. Вірт в урбаністичній концепції доводить, що для міського способу життя характерне послаблення неформального контролю, він стає фрагментарним і

поверховим, у ньому зменшується соціальна роль сім'ї та сусідської общини, переважають вторинні формально-рольові відносини, зростає його соціокультурне розмаїття, зменшується роль традицій і послаблюється соціальна солідарність, посилюється анонімність суспільства [1, с. 321–3243; 2, с. 188–200].

Концепції соціального контролю, передусім над девіантністю, у ХХ ст. активно розробляли американські соціологи: Р. Айкерс, Г. Барак, Е. Берджес, М. Готфредсон, Р. Ланьєр, Д. Матза, Р. Мертон, Ф. І. Най, Р. Парк, Т. Парсонс, А. Рейс, У. Реклесс, Е. Росс, У. Самнер, Ф. Трешер, Г. Сайкс, К. Шоу, Т. Хірш.

Найпершою формою теорії соціального контролю, або вперше зафіксованою, була теорія соціального контролю Е. Росса, який популяризував її в серії статей, опублікованих у США між 1896 та 1898 рр. Для Е. Росса, як і для європейських дослідників, найважливішою проблемою було пояснення соціального порядку. Однак він не шукав пояснень у соціальній організації, а продовжував розглядати індивідів як об'єкти соціального домінування. Він розглядав людську поведінку як самослужіння й протиставляв індивідуальні інтереси інтересам суспільства [3, с. 37]. Згідно з поглядами Е. Росса, соціальний контроль – цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда з метою забезпечення ефективного соціального порядку.

Р. Мертон вважав, що ступінь і характер злочинності в суспільстві залежать від того, які засоби воно надає саме для досягнення культурних цілей, стверджуючи, що, власне, суспільство створює умови, які перетворюють людину на злочинця, і карати за злочин воно повинно насамперед себе.

Наступним дослідником, який розвивав теорію соціального контролю, був А. Рейс (1951 р.). У своїй інтерпретації теорії він визначав делінквентність як поведінку, пов'язану з утратою людиною особистого й соціального контролю. Під особистим контролем він розумів здатність особи утримуватися від поведінки, що суперечить соціальним нормам, а соціальним контролем – здатність соціальних норм та інституцій створювати ефективні норми поведінки [12, с. 196–206]. Звичайно, таке розуміння соціального контролю робить із суспільства деміурга, котрий лише створює правила, а як щодо забезпечення? Чи можна вважати, відповідно до цієї теорії, що інституційні утворення, у тому числі неформальні (грумади, організації, церква тощо), також здійснюють соціальний контроль? Через три десятки років Дж. Гіббс запропонує теорію соціального контролю, що розширить його розуміння до будь-якого впливу на особу, щоб спонукати її до певної дії чи відмовити від такої [6, с. 233].

Нині в соціальній філософії існує безліч різновидів теорій контролю, які так чи ін-

акше зачіпають проблему злочину та покарання. Так, один з її розробників, Т. Хірші, пише, що дієвість соціального контролю щодо окремого індивіда залежить від спроможності останнього уявити наслідки своєї поведінки. Автор вважає, що перед усіма людьми час від часу виникають певні девіантні спокуси. Однак більшість утримується від них, уявивши реакцію найближчого оточення. Крім того, багатьох зупиняє перспектива руйнування кар'єри, покарання як втрати репутації. Однак ті люди, яким здається, що їм нічого втрачати, стають злочинцями. На думку Т. Хірші, покарання – це моральний осуд, винесений суспільством [5, с. 270].

У розвиток моделей контролю з боку бюрократичних або тотальних інститутів вагомий внесок зробили праці М. Фуко. Мішель Фуко (1926–1984 рр.) – французький соціолог, історик, філософ, кримінолог. У 1971 р. у Франції за його ініціативою було створено “Групу інформації про в'язниці”, до завдань якої входило вивчення умов утримання ув'язнених та інформування громадськості про стан пенітенціарної системи. Саме робота в цій групі дала змогу створити ґрунтовне дослідження “Наглядати й карати: народження в'язниці” (1975 р.), основні положення якого розвинули положення концепції М. Фуко про співвідношення влади та насильства, злочину й покарання. Він вважав, що різні типи держав та історичних епох відрізнялися між собою тим, що в одних умовах соціальний контроль здійснювався через безпосередній вплив на людське тіло, а в інших – через опосередковані акції стосовно нього [6]. На думку М. Фуко, з XVII до XVIII ст. в Європі формуються нові механізми й процедури влади, що мають справу не стільки з правом і покаранням, скільки з дисципліною й контролем. Філософи-просвітителі XVIII ст., які виступали за раціоналізацію правоохоронної діяльності держави, за кодифікацію кримінально-процесуальних норм і пом'якшення кримінального покарання, фактично готували ґрунт для появи більш ефективної, ніж влада монарха, системи соціального контролю. У цій системі влада мала втратити риси свавілля й перетворитися на зв'язану певними правилами. Таким чином, виникла нова система соціального контролю. Перевагу у виконанні покарання віддавали вже не тілу людини, а її душі [1, с. 976–980].

У кримінології теорія соціального контролю спочатку була представлена позитивістською та неокласичною школами, а згодом – школою нового реалізму. Метою цієї теорії було вивчення процесів соціалізації та соціального навчання самоконтролю й обмеженню виправдання різноманітних практик, котрі можна оцінити як антисоціальні. Її походження ґрунтується на функціональній теорії Ф. І. Ная (1958 р.), який

виділяв чотири види соціального контролю: прямий, непрямий, внутрішній, контроль через потребу в задоволенні. Прямий контроль виявляється в тому, що покарання через неправильну поведінку застосовують у вигляді реакції батьків, сім'ї або авторитетних осіб. Непрямий контроль забезпечується завдяки емоційному впливу на потенційного делінквента через розуміння того, що неправильна поведінка може завдати болю, страждання його близьким. Внутрішній контроль забезпечує втримання молодих осіб від делінквентної поведінки через свідомість та суперого. Фактично, мається на увазі афірмація, принциповий самоконтроль. Контроль через потребу в задоволенні полягає в потребі людини в тому, щоб її позитивно сприймало суспільство, а відтак, вона розуміє, що повинна утримуватися від делінквентної поведінки [11, с. 381–389]. Цю теорію ще називають теорією соціального зв'язування. Вона тлумачить суспільні відносини як наслідок соціального договору, котрий передбачає, що людина може вільно обирати варіанти поведінки між моральною, правомірною та делінквентною. Це найдавніше розуміння природи суспільно значущої поведінки та вольової складової особистості людини. Втім, її недоліком є те, що вона переоцінює аксіологічну складову відносин і практично нехтує відмінністю між соціальними, віковими, статусними відмінностями.

Загальна теорія соціального контролю в теорії права з'явилася значно пізніше, ніж у соціології та кримінології. Більшість теорій соціального контролю є соціологічними, які не загострюють уваги на правовій специфіці поєднання. Спочатку теорію було репрезентовано на основі принципів природничих наук Д. Блеком у 1976 р. [7, с. 32]. Автор був зацікавлений у поєднанні загальної теорії права й соціального контролю, беручи до уваги емпіричні дані, незалежно від будь-яких стандартів правосуддя або вимог політики. Представляючи право як керуючий соціальний контроль, теорія Д. Блека була орієнтована на загальну теорію всіх форм соціального контролю. Він розумів її як володіння правами й відплату за неправну поведінку. Але Д. Блек прагнув досягти "чистої соціології" у своєму дослідженні й орієнтувався на емпіричну реальність як мету теорії. Основа цієї теорії виражається в крайньому соціологізмі. Дослідник відкидав телеологічні й антропоцентричні припущення, що містили нормативні та суб'єктивні виміри. Автор розглядав проблему кризис багатовимірності соціального життя, включаючи право як функцію його структурних характеристик.

На базі цієї парадигми Д. Блек розвинув пропозиції стосовно права та інших форм соціального контролю. Соціальний контроль, на його думку, є загальним розумінням реальності, яка виявляється в різнома-

нітних формах. Значення соціального контролю було піднесено до того розуміння, що він є не лише окремим видом людської поведінки, що регулюється правом або іншими соціальними нормами, а всеохопною дійсністю соціального життя. На основі моделі Д. Блека було розвинуто тезу про те, що види соціального контролю безпосередньо пов'язані із стратифікацією: суспільство з високим ступенем стратифікації має вищий рівень соціального контролю. Правовий та соціальний контроль також залежить від культури: прості суспільства мають менший ступінь правового та соціального контролю, ніж більш диференційовані суспільства. І все ж дослідник розглядав теорію соціального контролю як категорію загальної соціології, у ній було замало правової специфіки й конвергентного погляду на співвідношення з іншою соціально-нормативною реальністю. Д. Блек представив право як державний соціальний контроль, забираючи, таким чином, у суспільства здатність впливати на право й, відповідно, бути причетним до правового соціального контролю [14, с. 336]. Спочатку теорія Д. Блека зацікавила багатьох, однак після публікації М. Готфредсона й М. Хінделанга (1979 р.) [9, с. 3–18] інтерес до його теорії став вщухати. Втім, цікавість до дослідження феномена соціального контролю в контексті права згодом згасла. І в українській, і в іноземній літературі можна було час від часу зустріти публікації соціологічних та кримінологічних досліджень, але сферою теорії права практично нехтували. Це можна пояснити тим, що проблема цікавила переважно тих дослідників, які опікувалися соціологією права, а самі теоретики права залишалися здебільшого байдужими до теорії, що намагалася охопити право лише як одну з форм соціального контролю.

У 1982 р. М. Яновіч запропонував поняття соціального контролю як здатність інституцій до саморегуляції в межах їхніх цілей [13, с. 15]. Це дуже лаконічне визначення одночасно приваблює своєю простотою й розчаровує надмірним смисловим навантаженням. Справді, усі види соціального контролю є наслідком відповідної саморегуляції, але таке визначення не дає навіть натяків на засоби. Хоча ці засоби можна пізнати залежно від інституційного формування. Проте такий підхід робить теорію малоцінною в практичному плані, оскільки вона має прогнозувати варіанти розвитку й інституційну формацію засобів. Таким чином, і дізнатися, які засоби й чим вони відрізняються від інших, можна лише постфактум, без можливого прогнозування. Проте інституційна диференціація соціального контролю є фактом, котрий необхідно враховувати при побудові теоретичних конструкцій. Річ у тому, що право можуть застосовувати переважно державні інституції, а недержавні – лише в разі, коли держава делегує таке повноваження, як

правило, застосовуючи специфікацію. Але таке розуміння соціального контролю не дає можливості збагнути, у чому виявляються суперечності поєднань різних видів соціального контролю, котрі, насправді, залежать від природи інституційних утворень.

У соціологічній літературі зазначено, що соціальний контроль являє собою систему механізмів і способів, за допомогою яких суспільство, його соціальні інститути й організації намагаються сприяти соціальному розвитку, рівновазі, стабільності та порядку. У ході реалізації механізмів соціального контролю суспільство та його інститути забезпечують трансляцію й соціалізацію соціальних цінностей і норм, заохочують їх дотримання або допустиме реформування, карають за порушення [2, с. 47–49].

З огляду на такий підхід, соціальний контроль розуміють як спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію складових її елементів шляхом ціннісно-нормативного регулювання. Механізм нормативного контролю включає в себе позитивні й негативні санкції, тобто способи реагування соціальних інститутів, груп і оточуючих індивідів на поведінку людини. Позитивні санкції являють собою різноманітні способи заохочення, негативні – покарання.

Висновки. Отже, сьогодні тлумачення соціального контролю в юридичній, соціологічній та філософській літературі є близьким за змістом, і його розглядають як механізм саморегуляції в соціальних системах, що здійснюється за допомогою нормативного регулювання поведінки людей. Самі теоретично-правові підвалини соціального контролю в праві доволі слабо розвинені в українській теорії держави та права, втім, і зарубіжна теорія не може похвалитися ґрунтовним розробленням ідеї соціального контролю в праві. Це можна пояснити тим, що зазначена теорія виступає немов нашарування над доктриною права загалом, і в цій іпостасі її сприймали як вихід за межі права, хоча така думка була неправильною, адже замкнутість права збіднює його наукову перспективу. Теорія соціального контролю в праві так і не змогла перейти межу між формальним і неформальним соціальним контролем, забувши про їхню принципову взаємність та єдність з погляду реальних суспільних відносин.

Наприкінці 1980-х рр. і аж до сьогодні інтерес до розвитку теорії соціального контролю не лише в правознавстві, а й у соціології став спорадичним і рідкісним. Виняток становить англо-американська парадигма кримінології, у контексті якої продовжують дослідження принагідно до предмета кримінології. І можна констатувати, що в ній більшого розголосу набуває інтерес саме до неформального виду соціального контролю, оскільки

оцінки формального соціального контролю видаються дослідниками в таких словах, як “криза”, “неефективність”, “нерозумна ціна” тощо. Щоправда, такі оцінки слабшають, ураховуючи те, що досі наука не має розробленої теорії ефективності соціального контролю загалом і неформального зокрема.

Список використаної літератури

1. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.
2. Комлев Ю. Ю. Социология девиантного поведения / Ю. Ю. Комлев, Н. Х. Сафиуллин. – Казань : КЮИ МВД России, 2003. – 176 с.
3. Кравченко С. А. Социологический энциклопедический англо-русский словарь / С. А. Кравченко. – Москва, 2002. – 416 с.
4. Курбатов В. И. Современная западная социология / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 416 с.
5. Масионис Дж. Социология / Дж. Масионис ; пер. англ. ; З. Замчу, С. Комаров, А. Смирнов. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 752 с.
6. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Тарашук. – Київ : Основи, 1998. – 394 с.
7. Black D. The behavior of law / Donald J. Black. - New York : Academic Press, 1976. – 175 p.
8. Gibbs J. Another attempt at controlling recalcitrant social scientists / Jack P. Gibbs // Social Science Journal. – 1990. – Vol. 27. – Issue 2. – P. 223–234.
9. Gottfredson M. A study of The behavior of law / M. R. Gottfredson, M. Hindelang // American Sociological Review. – 1979. – Vol. 44. – P. 3–18.
10. Meier R. Perspectives on the concept of social control / Robert F. Meier // Annual Reviews of Sociology. – 1982. – Vol. 8. – P. 35–55.
11. Nye I. Socio-economic status and delinquent behavior / I. F. Nye, J. F. Short, V. Olson // American Journal of Sociology. – 1958. – Vol. 63. – P. 381–389.
12. Reiss A. J. Jr. Delinquency as the Failure of Personal and Social Controls / Albert J. Reiss Jr. // American Sociological Review. – 1951. – 16 April. – P. 196–206.
13. Suttles G. The Challenge of Social Control: Citizenship and Institution Building in Modern Society: Essays in Honor of Morris Janowitz / Gerald D. Suttles and Mayer N. Zald. – Norwood, NJ ; Ablex, 1985. – 251 p.
14. Wong K. Black's Theory on the Behaviour of Law Revisited III: Law as More or Less Governmental Social Control / Kam C. Wong // International Journal of the Sociology of Law. – 1998. – Vol. 26. – Issue 3. – P. 365–392.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2015.

Пальченкова В. М. Обзор зарубежных концепций социального контроля

Статья посвящена характеристике теорий социального контроля в зарубежной науке второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: власть, девиантность, самоорганизация, социальный контроль, социологическая школа, стабильность, общество, теория (концепция).

Palchenkova V. Review of Foreign Social Control Concepts

The article is devoted to the characterization of social control theories in foreign science in the second half of the nineteenth – early XXI century. It is stated that the concept of "social control" was first used in the late nineteenth century by G. Tarde. He studied social control with subjectivist position, focused on individual psychological aspects of social phenomena, the symbolic aspects of social interaction.

The theory of G. Tarde received the greatest development in the Chicago school of sociology. Later, researchers such as E. Burgess, H. Blumer, J. Vincent, L. Wirth, F. Giddings, Ch. Cooley, W. Ohborn, R. Park, E. Ross, W. Sumner, A. Small, W. Thomas, L. Ward, Ch. Henderson, I. Ellvud, developed a wide range of spheres of sociological knowledge, consistently emphasized the fundamental concepts of social control.

In developing the concept of social control, especially over deviance in the twentieth century were actively engaged such American sociologists: R. Aykers, H. Barack, E. Burgess, M. Gottfredson, R. Lanyer, D. Matza, R. Merton, I. Nye, R. Park, T. Parsons, A. Reiss, W. Reklus, E. Ross, W. Sumner, F. Tresher, G. Sykes, K. Shaw, T. Hirsch. Today in the social philosophy, there are many varieties of control theories which are somehow affecting the problem of crime and punishment.

An important contribution to the development of models of bureaucratic control by the institutions did works by Michel Foucault. Michel Foucault – the French sociologist, historian, philosopher, criminologist. Criminology social control theory was first presented by positivist and neoclassical schools, and later – a new school of realism. The purpose of this theory was to study the processes of socialization and social learning of self-control and limitation to justify various practices that can be considered as anti-social.

The general theory of social control in the legal theory appeared much later than in sociology and criminology. The theory was represented on the principles of science by D. Black in 1976. Unfortunately, in the end of the 1980s and until today the interest to developing the theory of social control, not only jurisprudence, but also in sociology became sporadic and rare.

Key words: power, deviance, order, self-organization, social control, sociological school, stability, society, theory (concept).